

Zin in taal en muziek

Over leren van taal en muziek in samenhang

Auteurs: Mieke Smits¹ & Michel Hogenes²

Inleiding

De ontwikkeling van de taal was een van de belangrijkste factoren die het ontstaan van de moderne geest met zijn schijnbaar onbeperkte verbeeldingskracht, nieuwsgierigheid en creërend vermogen mogelijk maakte. Mensen hebben naast gesproken taal nog een ander vocaal en auditief communicatiesysteem, namelijk muziek. Mithen (2005) stelt dat taal en muziek een gezamenlijke oorsprong in de evolutie van de mens hebben. Wallin, Merker en Brown (2000) onderschrijven dit. Muziek maken is de typische menselijke culturele activiteit die alomtegenwoordig is in alle grote en kleine culturen. Niet alleen werpt de studie van de muziekevolutie een licht op kwesties als de evolutie van de mensachtige stembanden en interpersoonlijke binding en synchronisatiemechanismen. Zij toont tevens inzicht in onder meer melodie en ritme in spraak, de zinsbouw van taal, ouder-kind communicatie, emotionele en gedragsmatige manipulatie door middel van geluid en zelfexpressie. In het licht van de combinatie taal en muziek zijn de Nederlandse Taalunie en LKCA in 2018 een gezamenlijk project³ gestart om meer zicht te krijgen op de mogelijkheden om taal en muziek te integreren.

Dat taal en muziek samengaan is onder meer te zien in communicatie tussen volwassenen en baby's. Volwassenen bedienen zich van zogenaamde infant-directed speech (Honing 2009). Deze babytaal is een verkorte, versimpelde, maar grammaticaal juiste manier van spreken die voor jonge kinderen toegankelijker is dan de volwassen taal (Van Beemen & Beckerman, 2018). Infant-directed speech is meestal langzamer, eenvoudiger, duidelijker gearticuleerd en heeft hogere en bredere intonatiecontouren dan volwassenen taal (De Boer, 2005).

Als taal en muziek – zoals hierboven beschreven staat – nauw met elkaar verbonden zijn is het interessant te kijken of deze twee fenomenen als vakken in de basisschool in samenhang aangeboden kunnen worden. Silverstein and Layne (2010) geven aan dat integratie van kunstvakken in het onderwijs als hefboom kan werken voor het leren in andere vakgebieden zoals taal en rekenen/ wiskunde. Het integreren van kunst in het onderwijs is een benadering van leren en lesgeven waarbij leerlingen kennis construeren en demonstreren door middel van kunstvormen. Kinderen nemen deel aan creatieve processen die kunstvormen en ander onderwerpen verbinden en waarbij doelen van de betreffende vak- en vormingsgebieden samenkomen.

Wervers (2017) stelt dat verbindingen tussen vakken onderwijs voor leerlingen meer betekenisvol kan maken. In de praktijk geven muziekdocenten aan een bijdrage te leveren aan taalontwikkeling van kinderen omdat de muzikale en de taalontwikkeling niet van elkaar te scheiden zijn (zie o.a. Vrolijk, 2013). Als het zo is dat muziek direct of indirect een bijdrage levert aan taalontwikkeling van kinderen is het van belang te onderzoeken hoe de vakken taal en muziek

in samenhang kunnen worden aangeboden maar zodanig dat er recht wordt gedaan aan de eigenheid en inhouden van beide vakken.

Slimme combinaties maken tussen vakken is een belangrijk uitgangspunt van Curriculum.nu. Het leggen van een sterke basis in de Nederlandse taal dient de algehele ontwikkeling van leerlingen en hangt dus samen met alle andere vak- en vormingsgebieden, onder andere kunst en cultuur. In het voorliggende paper ligt de focus op de integratie van taal en muziek in het basisonderwijs, dan wel het creëren van samenhang tussen deze vakken. Om hierover te kunnen nadenken is het, met name voor de leraar, noodzakelijk te weten welke kennis en vaardigheden aan beide vakken onderliggend zijn. De basiskennis voor leerlingen is daar een vanzelfsprekend onderdeel van.

Taal en muziek in de basisschool en de lerarenopleidingen

Een goede beheersing van de Nederlandse taal onmisbaar is om volwaardig deel te nemen aan de 21ste eeuwse diverse en meertalige samenleving (Nuyens-Huisman, Philipsen & Punt, 2018). Voor het verwerken van complexe informatie en het kunnen communiceren in diverse contexten wordt een groot beroep gedaan op taalvaardigheid van mensen. Het gaat daarbij om talige kennis, vaardigheden en attitudes die nodig zijn om geschreven, gesproken en multimodale teksten te begrijpen, te evalueren en te gebruiken. De Taalunie (2017) stelt dat het om dit te realiseren noodzakelijk is een vorm van taalonderwijs te realiseren waarin leerlingen in authentieke situaties doelgericht leren omgaan met taal.

Van Driel, Idema en Vrolijk (2018) stellen dat ook muziek op een unieke manier bijdraagt aan de ontwikkeling van kinderen. Het legt onder meer een structurele basis voor empathie, sociale binding, kwaliteit van leven, creativiteit, luisteren naar elkaar en openstaan voor verschillen. Het vak muziek in de basisschool zorgt ervoor dat alle leerlingen structureel kennis, vaardigheden en attitudes aanleren die nodig zijn om muziek te beleven, uit te voeren en te creëren. Leerlingen krijgen een breed scala aan muzikale ervaringen mee binnen de verschillende genres en facetten van muziek die ze krijgen aangeboden binnen de verschillende vormen van muzikaal gedrag, zoals zingen, spelen, luisteren, maar ook noteren, bewegen, improviseren en presenteren. Leerlingen worden zich bewust van hun eigen muzikaliteit en de waarde daarvan, zodat ze kunnen kiezen welke rol muziek in hun leven kan spelen. Ze worden uitgenodigd om, in groepen en individueel musicerend, te participeren in een muzikale wereld, die ze kunnen duiden en waarderen.

Het schoolvak taal

Volgens curriculum.nu is een sterke taalbasis van groot belang om op school en in onze geletterde (meertalige en multiculturele) samenleving optimaal te functioneren: een mentaal

- 1 Dr. Mieke Smits is senior adviseur bij De Nederlandse Taalunie.
- 2 Dr. Michel Hogenes is hogeschoolhoofd docent bij de pabo van De Haagse Hogeschool en de Master Kunst-educatie van Codarts, Hogeschool voor de Kunsten, Rotterdam.
- 3 Projectleiders: Dr. Folkert de Vriend (Taalunie), Chantal de Bonth, MSc (LKCA) en Vera Meewis, MA (LKCA)

netwerk van kennis en ervaringen en de daarmee verbonden taal (Curriculum.nu, 2019).

Waaruit bestaat die sterke taalbasis? Grofweg zijn er 4 soorten kennis te onderscheiden in de basis:

- *Kennis van de wereld* (conceptuele kennis), opgedaan vanaf de geboorte en in de ontwikkeling sterk afhankelijk van aanleg, interesse, motivatie en milieu.
- *Kennis van communicatieregels*, die cultureel bepaald zijn en vaak ongeschreven vastliggen en die je oppikt van jongs af aan doordat je de hele dag communiceert met je ouders en anderen.
- *Kennis van luister- spreek, lees- en schrijfvaardigheden en processen* (procedurele kennis). Gaandeweg leer je hoe je een gesprek kunt aanpakken, hoe je moet luisteren. Je past als het ware onbewust strategieën toe tijdens het proces van luisteren en spreken. Sommigen zijn daar meer bedreven in dan anderen die het pas leren als ze naar school gaan en er onderwijs in krijgen. Lezen en schrijven zijn meer dan luisteren en spreken schoolafhankelijk en worden vaak pas na het vierde jaar geleerd.
- *Kennis van het taalsysteem*. Het herkennen van klanken en tekens in een gesproken of geschreven woordenstroom (fonologie en orthografie), het herkennen hoe woorden (morfologie), zinnen (syntaxis) en teksten (genres inclusief literaire) zijn opgebouwd en wat ze betekenen (semantiek). In hoe je vervolgens taal gebruikt in de praktijk van alledag (pragmatiek) komen in feite alle soorten kennis die hierboven zijn genoemd samen.

Vanaf de geboorte begint de opbouw van de taalbasis die op school verder wordt ontwikkeld en uitgebreid met leren lezen en schrijven en met metacognitieve taalvaardigheden. Deze metacognitie is nodig om de verdere ontwikkeling van taal en taalvaardigheden en het gebruiken ervan als instrument voor alle leren ook zelfstandig te kunnen (bij)sturen (21ste eeuwse vaardigheden). Doel van het Nederlandse taalonderwijs is uiteindelijk autonoom en zelfstandig in de samenleving te functioneren waarin je je gewaardeerd en gerespecteerd voelt, ongeacht je afkomst, religie, cultuur of taalachtergrond. Of zoals het is verwoord in 'Iedereen taalcompetent' (Taalunie, 2017). Taalcompetentie is het geheel aan talige kennis, vaardigheden en attitudes dat nodig is om geschreven, gesproken en multimodale teksten te begrijpen, te evalueren en te gebruiken zodat:

- a Volwaardige deelname aan de samenleving mogelijk wordt;
- b De eigen doelen gerealiseerd kunnen worden;
- c De eigen kennis en mogelijkheden levenslang en duurzaam kunnen worden ontwikkeld.

Een leraar is voor het bereiken van dat doel cruciaal als kennisaandragers, als intermediair om de opgedane kennis in allerlei situaties te leren gebruiken en er kritisch naar te blijven kijken.

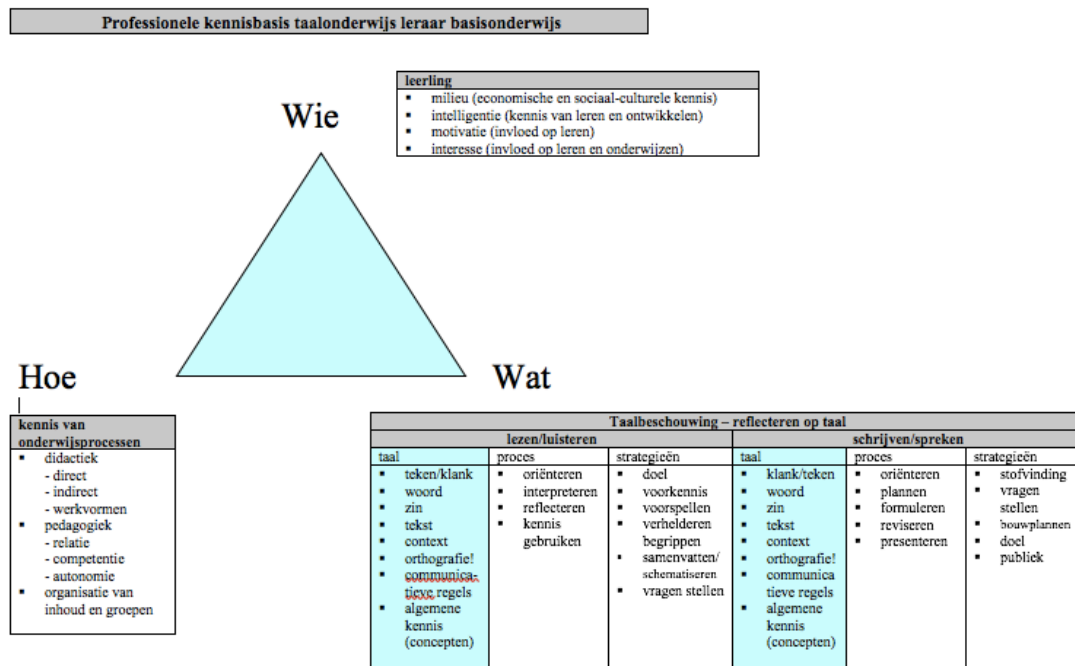
De kennis van de basisschoolleraar bestaat uit het:

- Kunnen verdelen van de 4 genoemde kennisgebieden van taal in leerlijnen, tussendoelen en leeractiviteiten over 8 jaar, wat overigens niet hetzelfde is als het toepassen van methodes;
- Didactisch repertoire kunnen inzetten toegesneden op de specifieke vakinhouden en met kennis van de achterliggende leertheorieën (behaviouristisch, constructivistisch, sociaal-constructivistisch, creatief) en onderwijskundige principes (ondersteuning, uitdaging, en waardering) behorend bij de vakspecifieke inhouden.

De leraar heeft deze kennis op expliciet niveau om het leren van de leerlingen en het

onderwijzen enerzijds te kunnen sturen, te helpen ontwikkelen en te evalueren en anderzijds slim (incidenteel en intentioneel) te kunnen combineren met andere vakinhouden (figuur 1).

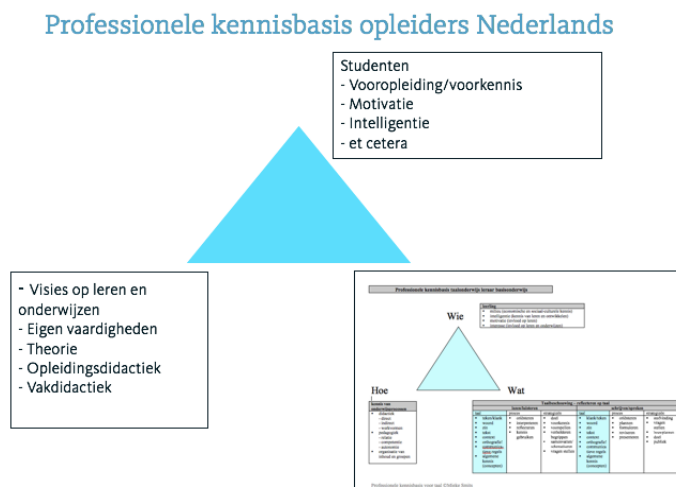
Figuur 1 Professionaliteit van de basisschoolleraar (Smits, 2010)

Professionele kennisbasis voor taal ©Mieke Smits

Wat voor een basisschoolleraar geldt, geldt nog sterker voor een opleider die op expliciet niveau niet alleen de inhouden van het basisonderwijs maar ook van de lerarenopleiding moet kunnen overzien (Smits, 2010)(zie figuur 2).

Figuur 2 Professionaliteit van de opleider (Smits, 2010)

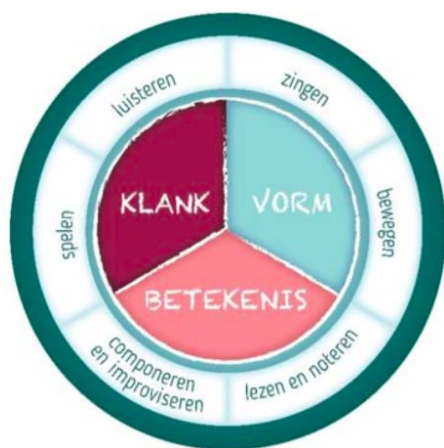

Muziek in de basisschool

Net als er voor een sterke taalbasis vier kennisgebieden zijn onderscheiden is er voor het vak muziek eveneens een taxonomie ontwikkeld. Het vak muziek in de basisschool is in Nederland georganiseerd op basis van het klank, vorm en betekenismodel, het zogenaamde KVB-model (Van der Lei, Haverkort & Noordam, 2015; Smit & van der Lei, 1983). Muziek wordt gedefinieerd als klank (klankduur, klankhoogte, klanksterkte en klankkleur) die in vorm is gezet en betekenis heeft voor mensen (Wolf, 1986). Muziek kan karakters, gebeurtenissen en stemmingen uitbeelden. Leerlingen kunnen echter ook zelf betekenis geven aan muziek die zij horen. Onder betekenis wordt bovendien de functie van muziek gevat. Zo is er onder meer muziek om op te dansen of te marcheren (praktische functie) en is er tijdens een begrafenis doorgaans andere muziek te horen dan muziek die als achtergrondmuziek in winkels wordt gebruikt (psychologische functie).

Klank, vorm en betekenis vormen de kern van het KVB-model (zie figuur 3). Deze elementen kunnen met betrekking tot verschillende vormen van muzikaal gedrag worden ingezet, namelijk: zingen, spelen, luisteren, bewegen en lezen en noteren. In de nieuwe kennisbasis voor de pabo is een zesde vorm toegevoegd: componeren en improviseren. Dit omdat zingen en spelen doorgaans wordt opgevat als het reproduceren van muziek die door volwassenen is geschreven en kinderen heel goed in staat zijn zelf actief muziek te produceren/ te componeren en te improviseren (10voordeleraar, 2018). Deze vormen van muzikaal gedrag vormen de domeinen van het vak muziek in de basisschool.

Figuur 3 Het KVB-model (10voordeleraar, 2018)

Er zijn naast de domeinen echter nog drie kennisgebieden die de basis van muziek vormen, namelijk: 1) Kennis van de muzikale wereld, welke wordt opgedaan vanaf de geboorte en in de ontwikkeling sterk afhankelijk is van aanleg, interesse, motivatie en milieu. Overigens is het gehoor het eerste orgaan dat volledig ontwikkeld is bij ongeboren baby's. Het foetaal gehoorsysteem kan vanaf 16 tot 20 weken van de zwangerschap geluiden verwerken (Parncutt, 2006). Mogelijk start de muzikale ontwikkeling daardoor al voor de geboorte van het kind (Young, 2003). 2) Net als voor de taalbasis is het bij de muzikale ontwikkeling van belang kennis te

hebben van procedures (hoe ga ik het aanpakken) en communicatieregels (voor wie, met welk doel et cetera is (mijn) muziek bedoeld). Ook hierbij spelen metacognitieve vaardigheden een rol. Kinderen worden zich bewust van regels door onder meer het richten van aandacht op taal/geluid, ritme, klankanalyse en articulatie. b) Bij voorlezen of toegezongen worden is er sprake van systematisering; correctie en reflectie, zowel met betrekking tot melodie, als ritme, klankanalyse en synthese (Van Oers, 2008). 3) Ten slotte is er de kennis van het muzieksysteem. Het herkennen van klanken en tekens in klinkende of genoteerde muziek (fonologie en orthografie), het herkennen hoe thema's en motieven (morfologie), muzikale zinnen (syntaxis) en composities (genres, inclusief klassieke en wereldmuziek) zijn opgebouwd en wat hun betekenis is voor mensen (semantiek). In de wijze waarop muziek vervolgens gebruikt kan worden in de praktijk van alledag (pragmatiek) komen in feite alle soorten kennis die hierboven zijn genoemd samen.

Het schoolvak muziek

Muziekonderwijs op de basisschool wordt traditioneel gezien als een manier om kinderen kennis te laten maken met de muziek van hun culturele gemeenschap door liedjes te zingen en te luisteren naar populaire en klassieke muziek (Hogenes, 2017). Het vak heeft zich ontwikkeld en ervaringen van kinderen met muziek zijn verruimd door onder meer de introductie van muziek en beweging, actief muziek luisteren en het spelen van instrumenten, lezen en noteren, alsmede componeren en improviseren (zie figuur 3).

Vergelijkbaar met het aanbod gericht op de stimulering van taalontwikkeling geldt ook voor muziek dat het belangrijk is om van jongs af aan voor een divers en betekenisvol aanbod te zorgen (Hargreaves & Lamont, 2017). Een aanbod waar kinderen naar kunnen luisteren en waarbinnen ze kunnen handelen. Waarbij kinderen kunnen beschouwen, onderzoeken/ experimenteren, technieken leren toepassen en reflecteren op hun eigen werk en dat van anderen. Deze processen kunnen bij muziek worden toegepast binnen alle domeinen.

Muziekonderwijs zou altijd doelbewust een stapje op de ontwikkeling van kinderen vooruit moeten lopen, maar daarbij zeker ook betekenisvol moeten blijven voor individuele kinderen. Kinderen moeten uitgedaagd worden zelf op onderzoek te gaan, in plaats van kant en klare brokstukken aangeleverd te krijgen. Zo erkennen volwassenen dat ieder kind uniek is en de kans krijgt zijn of haar talenten te exploreren, welke vervolgens door volwassenen worden herkend en erkend. Dit veronderstelt pedagogisch verantwoorde ideeën over wat kinderen als kritische en verantwoordelijke deelnemers aan muzikale praktijken nodig hebben. Leraren basisonderwijs dienen daarom te beschikken over voldoende eigen vaardigheden, kennis (theorie) en didactiek (zie figuur 4). Alleen dan kunnen kinderen hun muzikale kennis en vaardigheden ontwikkelen en kan muziek een positieve invloed hebben op cognitieve, sociaal-emotionele en motorische vaardigheden.

Figuur 4 Schematische weergave van eigenvaardigheden, theorie en didactiek met enkele voorbeelden (10voor-
deleraar, 2018)

De meerwaarde van muziekonderwijs ligt echter niet in het realiseren van buitenmuzikale doelen, maar in de intrinsieke waarde van muziek en de daaraan gerelateerde vaardigheden (Koopman, 2005; Winner, Goldstein & Vincent-Lancrin, 2013). Hiermee wordt niet alleen de beheersing van ambachten en technieken bedoeld, maar ook vaardigheden zoals nauwkeurig observeren, kunnen vormen van een visie, exploreren, ontwikkelen van doorzettingsvermogen, expressie, samenwerken en reflectie. Vaardigheden die door middel van muzikale activiteiten kunnen worden ontwikkeld omdat kinderen eraan kunnen en willen deelnemen.

Leren van taal en muziek in samenhang

Uit bovenstaande blijkt dat zowel het vak Nederlands als het vak muziek eigen unieke kenmerken bezitten. Het in samenhang aanbieden van deze vakken vraagt daarom om expliciete kennis van de leerlijnen, tussendoelen, leeractiviteiten en de kennis van leren en onderwijzen binnen deze vakken. Om tot een betekenisvol samenhangend onderwijsaanbod te komen is het daarom van belang verder te kijken dan alleen wat leerlingen moeten kunnen en kennen.

Vormgeven van onderwijs komt echter pas aan de orde nadat doelen en bedoelingen van het onderwijs zijn gearticuleerd (Biesta, 2020). De vraag waar leerlingen mee in aanraking zouden moeten worden gebracht kan daarna pas beantwoord worden. Hierbij dienen tevens de volgende vragen gesteld te worden: wat er daarbij van leerlingen kan en moet worden gevraagd, hoe dit in de tijd kan worden georganiseerd, en welke inhouden daarvoor nodig zijn. In het voorstel van curriculum.nu wordt de term curriculum veelvuldig gebruikt. Inhouden maken deel uit van een curriculum. De woorden 'inhouden' en 'curriculum' zijn echter geen

synoniemen. Om tot een curriculum te komen dienen alle bovenstaande vragen beantwoord te worden.

Nieuwsgierig zijn naar vakinhouden en het opdoen van ervaringen, het liefst zoveel mogelijk door te handelen, zijn belangrijke startpunten om te leren. Daaraan is zonder moeite taal te koppelen door de handelingen en de ervaringen te benoemen. Als vanzelf wordt een begin gemaakt van de vakspecifieke woordenschat. Naarmate het proces vordert komt de nadruk te liggen op onderzoeken, bevragen, analyseren en betekenis geven en wordt er een steeds groter beroep gedaan op taal, zowel vakspecifieke taal als algemene taal.

De leerprocessen verlopen als het ware simultaan (zie figuur 5). Voor de leraar een kluif om goed van elkaar te onderscheiden maar voor de leerlingen als het goed is een organisch en samenhangend geheel.

Figuur 5 Ontwerpmodel 'Simultaan verlopende leerprocessen' (Smits e.a., 2009)

	Muziek	Taal	
Conceptuele ontwikkeling	Ervaren/handelen	(vak)woordenschat	Ontwikkeling Taal en taalvaardigheden
	Onderzoeken /	Vragen opstellen (gebruik signaalwoorden)	
	Bevragen	Beschrijven wat is Onderzocht en bevraagd	
	Analyseren	Interpreteren/verklaren/ uitleggen	
	Betekenisgeven	Presenteren	

Conclusie

Taal en muziek kunnen zonder meer in samenhang met elkaar worden aangeboden. De evolutie van taal en muziek laten zien dat beiden een gemeenschappelijke basis hebben (Mithen, 2005; Wallin, Merker en Brown, 2000). Onderwijspedagogische literatuur (Silverstein and Layne, 2010; Vrolijk, 2013; Wervers, 2017) laat zien dat het in samenhang aanbieden van taal en muziek een positieve invloed kan hebben op het leren van beide vakgebieden. Hoewel de meerwaarde van het samenhangend aanbod van beide vakken sterk afhankelijk is van de wijze waarop het samenhangend aanbod wordt vormgegeven is het interessant in de praktijk te verkennen welke praktijken succesvol zijn en welke niet, en daarbij te onderzoeken welke elementen dit succes veroorzaken. Daarbij dient niet alleen naar de afzonderlijke bouwstenen gekeken te worden, maar ook naar het cement tussen de bouwstenen. Wat maakt dat er werkelijk samenhang tussen de vakken en/ of activiteiten ontstaat?

Meer informatie

Taalunie: Folkert de Vriend

LKCA: Chantal de Bonth en Vera Meewis

Referenties

10voordeleraar (2018). *Kennisbasis en profilering Lerarenopleiding basisonderwijs*. Den Haag: 10voordeleraar/ Vereniging Hogescholen.

Van Beemen, L., & Beckerman, M. (2018). *Ontwikkelingspsychologie*. Groningen/ Utrecht: Noordhoff Uitgevers.

Biesta, G. (2020, 14 januari). Gert Biesta over de voorstellen van 'curriculum.nu'. *Didactiefonline.nl*. Geraadpleegd op 20 januari 2020.

De Boer, B. (2005) Infant directed speech and the evolution of language. In: M. Tallerman (ed.) *Evolutionary Prerequisites for Language*. Oxford: Oxford University Press. pp. 100–121.

Curriculum.nl (2019). *Leergebied Nederlands. Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het Ontwikkelteam Nederlands*. Den Haag: Curriculum.nu.

Van Driel, T., Idema, P.J., en Vrolijk, R. (2018). Kennisbasis Muziek. In: 10voordeleraar. *Kennisbasis en profilering Lerarenopleiding basisonderwijs*. Den Haag: 10voordeleraar/ Vereniging Hogescholen.

Hargreaves, D., & Lamont, A. (2017). *The psychology of musical development*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hogenes, M. (2017). Kunst, cultuur en creativiteit. In: R. Fukkink (ed.) *Pedagogisch curriculum voor het jonge kind in de kinderopvang*. Utrecht: Bureau Kwaliteit Kinderopvang, pp. 48-51.

Honing, H. (2009). *Iedereen is muzikaal. Wat we weten over het luisteren naar muziek*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

Koopman, C. (2005). Maakt muziek slim? Over de rechtvaardiging van muziekonderwijs. In: J. Herfs, R. van der Lei, E. Riksen, & M. Rutten (Eds.) *Muziek leren. Hansboek voor het basis- en speciaal onderwijs*. Assen: Van Gorcum.

Van der Lei, R., Haverkort, F., & Noordam, L. (2015). *Muziek Meester!* Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.

Mithen, S. (2005). *The singing Neanderthals. The origins of music, language, mind and body*. London: Weidenfeld & Nicolson.

Nuyens-Huisman, S., Philipsen, V., & Punt, E. (2018). Kennisbasis Nederlands. In: 10voordeleraar. *Kennisbasis en profilering Lerarenopleiding basisonderwijs*. Den Haag: 10voordeleraar/ Vereniging Hogescholen.

Van Oers, (2008). In the mood: een ontwikkelingspedagogische kijk op muzikale ontwikkeling. In: R.W.F. Diekstra, & M. Hogenes (Eds.) *Harmonie in gedrag. De maatschappelijke en pedagogische betekenis van muziek*, pp. 105-124. Uithoorn: Karakter Uitgevers.

Parncutt, R. (2015). Prenatal development. In: G.E. McPherson (Ed.) *The child as musician*. Oxford: Oxford University Press.

Silverstein, L.B., & Layne, S. (2010). *What is arts integration?* Washington, DC: The Kennedy Center.

Smit, N., & Van der Lei, R. (1983). *Kerncurriculum, Project Muziek Pabo basisonderwijs*. Enschede: SLO.

Smits, M., Voogt, J., Bustraan, W., Willemen, M., Haveman, J., & Mckenney, S. (2009). *Het weer. Integratie van taal en science*. Enschede: SLO

Smits, M. (2010). *Taalleesschrijfproject 's-Hertogenbosch. Professionalisering van leraren basisonderwijs. Mesotraining. Interne publicatie in opdracht van de gemeenschappelijke schoolbesturen basisonderwijs. 's-Hertogenbosch*: ATO, Signum & Leijestroom.

Smits, M. (2011). 'Taalkrchtig opleiden'. In *Taalkrchtig opleiden*, p. 369-386 Antwerpen: Plantyn

Taalunie (2017). *Iedereen Taalcompetent. Visie op de rol, de positie en de inhoud van het onderwijs Nederlands in de 21ste eeuw*. Den Haag: Taalunie.

Vrolijk, R. (2013). *Nieuw geluid*. Groningen/ Houten: Noordhoff Uitgevers.

Wallin, N.L., Merker, B., & Brown, S. (2000). *The origins of music*. Cambridge, MA: MIT Press.

Wervers, E. (2017). Kinderen denken niet in vakken: over vakoverstijgend werken en toekomstgericht onderwijs. www.lkca.nl. Geraadpleegd op 09 september 2019.

Winner, E., Goldstein, T.R., and Vincent-Lancrin, S. (2013). *Art for art's sake. The impact of arts education*. Parijs: OECD.

Wolf, T. (1986). *Van visie naar beschrijving: Muziek in het (m)avo-lbo*. Enschede: SLO.

Young, S. (2003). *Music with the under-fours*. London/ New York: RoutledgeFalmer.